

De romantische leugen
en de romaneske waarheid

RENÉ GIRARD

De romantische leugen
en de romaneske waarheid

Vertaald door Hans Weigand

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2022 René Girard | Uitgeverij Noordboek

Vertaling: Hans Weigand

Inleiding: Michael Elias

Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 9789056158576

NUR 730|630

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

'De mens heeft of een God of een afgod.'

— MAX SCHELER

Inhoud

Inleiding 9

DOOR MICHAEL ELIAS

- I Het 'triangulair' verlangen 17
- II De mensen zullen elkanders goden zijn 69
- III Metamorfosen van het verlangen 99
- IV Meester en slaaf 112
- V Het rood en het zwart 130
- VI Technische opgaven bij Stendhal, Cervantes
en Flaubert 157
- VII Ascese van de held 171
- VIII Masochisme en sadisme 195
- IX De werelden van Proust 212
- X Technische opgaven bij Proust en Dostojevski 248
- XI De apocalyps van Dostojevski 276
- XII Slot 311

Verantwoording van de vertaler 337

Noten 339

Bibliografie 345

Namenregister 349

INLEIDING

DOOR MICHAEL ELIAS

Mensonge romantique et vérité romanesque, zoals de titel van het eerste boek van de Frans-Amerikaanse denker René Noël Théophile Girard (1923-2015) in het origineel luidt, verscheen in 1961 bij uitgeverij Grasset in Parijs, meer dan tien jaar nadat de auteur was geëmigreerd naar de Verenigde Staten. De Engelse vertaling werd in 1965 door The Johns Hopkins Press uitgebracht onder de titel *Deceit, desire and the novel. Self and other in literary structure*. Nadat het boek in verschillende andere talen was verschenen, kwam Hans Weigand in 1986 met een Nederlandse vertaling (waarvan dit boek een herziening is), niet lang nadat Girard aan de Vrije Universiteit in Amsterdam op instigatie van de hoogleraar S.A. Kibédi Varga zijn eerste eredoctoraat had gekregen. In het jaar dat *Mensonge* verscheen, was Girard vier jaar *professor of French* aan 'the Hopkins', na voorheen aan verschillende andere Amerikaanse universiteiten Frans en literatuur gedoceerd te hebben.

Internationaal heeft Girard bekendheid gekregen door zijn mimetische theorie, in het bijzonder de werking van het zondeboekmechanisme. Hoewel die termen in dit boek nog niet voorkomen, leggen ze er wel de basis voor: 'Geen valse start' (2007a:7), zo valt te lezen in een inleiding die Girard later op *Mensonge* schreef in een verzamelbundel, maar 'de eerste etappe van een onderzoek' waarop de latere thesen over rivaliteit, geweld, het sacrale en religie berusten. Het boek is gewijd aan een analyse van vijf grote Europese romanschrijvers, levend in verschillende tij-

den en sociale milieus, allen met een andere stijl en schrijvend vanuit een andere literaire achtergrond: Cervantes, Dostojevski, Flaubert, Stendhal en Proust. Girard was echter meer geïnteresseerd in wat ze gemeen hadden en begon zich gaandeweg af te vragen: wat maakt dat de romans van die schrijvers nog altijd overtuigen en ontroeren, dat ze blijvende waarde bezitten?

Verlangen via een ander

Opgeleid in de paleografie voelde hij zich als docent Frans aan Amerikaanse universiteiten aanvankelijk nauwelijks bevoegd om over literatuur te publiceren, al kende hij natuurlijk de grote klassieke Franse schrijvers en kon hij college geven over hun werk, genietend van het prestige dat de Franse cultuur in de Verenigde Staten heeft. Bij het bestuderen van de interactiepatronen in die literaire werken werd hij getroffen door een voorstellingswijze die ook bij andere grote Europese schrijvers voorkomt, de Italiaan Dante bijvoorbeeld, de Spanjaard Cervantes en de Rus Dostojevski: *het verlangen van hun personages wordt gewekt via anderen, ze zijn daarin niet authentiek*. Bij al deze schrijvers ontdekte Girard het mechanisme waardoor mensen een ander tot model maken van hun verlangens en begeerten, tot degene die ze zelf zouden willen zijn. Vandaar het later geïntroduceerde begrip *mimetisch verlangen*, waarvan het bijvoeglijk naamwoord is afgeleid van het Griekse *mimesis* voor navolging of imitatie. In de *humaniora* wordt dit gewoonlijk gelijkgesteld met representatie, maar bij Girard heeft het een nieuwe dimensie gekregen: een mechanisme dat patronen van actie en interactie genereert.

Het eerste hoofdstuk begint met een beschrijving van de overbekende figuur van Don Quichot, geobsedeerd door een middeleeuwse ridder, Amadis van Gallië; het wordt voor hem een levenswerk die na te bootsen. Allerlei situaties en gebeurtenissen duidt Quichot vanuit dat betekenis kader en pas aan het eind van zijn leven stelt hij zich de vraag: wat heb ik eigenlijk na-

gejaagd? Wie heb ik willen zijn? Bij Marcel Proust, in een van de delen uit de romancyclus *Op zoek naar de verloren tijd*, is te lezen hoe de liefde van de romanfiguur Swann voor Odette opvlamt door de belangstelling die anderen voor haar hebben. Ook in andere delen van dit werk wordt zo'n patroon zichtbaar – totdat de verteller op een van de laatste pagina's van het laatste deel, *De tijd hervonden*, tot een bekentenis komt over 'het in het duister geleefde, het voortdurend vervalste leven'. Girard schrijft erover (p.53): 'De tijd hervinden is een waarheid verwelkomen die de meeste mensen hun leven lang ontvluchten, het is erkennen dat je altijd de *Anderen* hebt nagebootst om origineel te lijken in hun en eigen ogen. De tijd hervinden is iets inleveren van de eigen trots.'

Dostojevski in *De eeuwige echtgenoot*, Stendhal met *Het rood en het zwart* – alle schrijvers die in dit boek aan de orde komen, maken duidelijk hoe het verlangen van hun hoofdfiguren via een ander loopt. Ook al is de wijze waarop ze dat doen verschillend, het geloof in de authenticiteit van het verlangend subject blijkt telkens een romantische leugen. Girard legt de titel van zijn boek als volgt uit: 'We zullen voortaan de term *romantisch* reserveren voor die literatuur die de aanwezigheid van de bemiddelaar weerkaatst zonder deze te onthullen en de term *romanesk* bezigen voor literatuur die die aanwezigheid wel openbaart. Aan deze laatste soort literatuur is het onderhavige werk in wezen gewijd.' Enkele decennia later zal hij deze visie verder vormgeven in een studie over Shakespeare, *Theater of Envy* (1991).

'Heel mijn leven heb ik gelogen'

De inzichten die Girard in genoemde literatuur ontdekte zijn ontluisterend voor ons ego, want ze doen ons inzien hoe rivaliteit, afgunst, jaloezie, ijdelheid, koketterie en snobisme hun grond vinden in de focus op bemiddelaars die in de ogen van hun navolgers prestige bezitten. Het motto van dit boek is een citaat van Max Scheler: 'De mens heeft of een God of een afgod.'

Girard licht dit toe als hij stelt dat de loochening van God de transcendentie niet opheft, maar afbuigt naar het hieren nu. De *imitatio Christi* wordt navolging van de naaste, waarna de trotse mens in conflict komt met de enerzijds vereerde, anderzijds gehate bemiddelaar. Dostojevski vindt in het verhaal van de duivels van Gerasa, zoals dat in de synoptische evangeliën wordt verteld, de schriftuurlijke uitdrukking van de romaneske visie: de duivels werpen zich daar als dwazen in zee en de bezetene geneest, zoals ook Stepan Trofimovitsj in Dostojevski's *Duivels*, die dit wonder aanhaalt op het moment van zijn sterven en bekent: 'Heel mijn leven heb ik gelogen. Zelfs als ik de waarheid sprak. Nooit heb ik gesproken voor de waarheid, maar uitsluitend voor mezelf. Ik wist het al eerder, maar nu pas zie ik het.'

Ten onrechte is het slot van de romans die in dit boek worden besproken door sommigen als *Fremdkörper* gezien, schrijft Girard, terwijl daar juist de kern ligt, omdat de held zijn bemiddelaar afzweert en zijn bekering een einde maakt aan het triangulair verlangen. Don Quichot: 'Thans ben ik een verklaard vijand van Amadis [en] erken ik mijn dwaasheid en het gevaar waarin het lezen ervan mij bracht: door Gods erbarmen met schade en schande wijs geworden, verfoei ik ze thans.' Bij het bereiken van de waarheid vertrouwt de held de erfenis van zijn luciditeit aan zijn schepper toe. De hele roman door zijn ze gescheiden, maar aan het slot verenigen held en schepper zich: volgens Girard valt de esthetische overwinning van de romancier samen met de vreugde van de held die het verlangen heeft opgegeven.

De romaneske waarheid als uitgangspunt voor de mimetische theorie

Het letterkundig betoog van het onderhavige boek krijgt een nieuwe dimensie in *La violence et le sacré* (1972), dat de vraag centraal stelt hoe mimesis tot rivaliteit en conflicten in gemeenschappen kan leiden. Girard doet dat aan de hand van antropologisch onderzoek naar mythen, rituelen en taboes in verschillende

culturen, aangevuld met een analyse van de Griekse tragici, waarin hij tevens de analyses betreft die Sigmund Freud daarvan gaf. In het culturele geheugen van samenlevingen zit het besef dat conflicten zich als een epidemie kunnen verspreiden, waardoor iedereen elkaar naar het leven staat en destructie van de gemeenschap dreigt. In zo'n situatie moet het aanwijzen van een zondebok de rust herstellen. In het hoofdstuk 'De werelden van Proust' van *Mensonge* is de figuur van de zondebok al enigszins zichtbaar: zowel in het provinciale Combray als in de stadse salon van Madame Verdurin versterken gesloten groepen door het uitsluiten van Swann hun onderlinge samenhang; de figuur van Saniette wordt als het pispaaletje van de Verdurins beschreven.

De derde etappe in het vormgeven van de mimetische theorie was Girards hoofdwerk *Des choses cachées depuis la fondation du monde* (1978), geschreven in samenspraak met twee psychiaters, waarin hij zijn antropologie onderbouwde met inzichten ontleend aan wat hij 'de joods-christelijke traditie' noemt. In zijn waardering daarvoor verschilt Girard van veel tijdgenoten: teksten uit Tenach en Evangelie beschouwt hij niet als mythisch, integendeel, hij gebruikt ze om het verschil te laten zien met de sacrificiële wereld, waarin mythen de waarheid van het zondebokmechanisme verhullen. Hoewel de gelijkenis met bijbelse teksten moeilijk te betwisten valt, blijkt het patroon radicaal anders: de slachtoffers zijn onschuldig, de gewelddadige menigte is schuldig. De lijn van *mensonge* naar *vérité* loopt voor Girard van literatuur naar de studie van mythen en rituelen, en vervolgens naar de bijbelse traditie. Zoals hij later bekend: 'Great literature literally led me to Christianity' (2015:281).

'Een verademing toch zo'n man, die grenzen overschrijdt'

Dat Girard veel door christelijke theologen wordt gelezen, zal niet verwonderen, maar hij heeft ook filosofen, onderzoekers in de humaniora, juristen en economen geïnspireerd bij hun

werk. Neurowetenschappers hebben aangetoond hoe mimesis verband houdt met onze *spiegelneuronen*, hersencellen die actief worden wanneer je waarneemt wat iemand anders doet, op dezelfde plek in de hersenen als bij degene die de actie uitvoert (vgl. de empirische onderzoeken in Garrels, 2011). Girard is hoog geprezen en zwaar verguisd; zijn oeuvre heeft tot schoolvorming geleid, onder andere middels de jaarlijkse *Conference on Violence and Religion* (COV&R). De literatuur over zijn mimetische theorie is inmiddels aanzienlijk; een helder overzicht geeft Palaver (2013), voor een biografie verwijs ik naar Haven (2018). Op het web zijn in verschillende talen tientallen Wikipedia- en Facebookpagina's over hem te raadplegen. Veel informatie geven voorts violenceandreligion.com, imitatio.org, en (in het Nederlands) girard.nl, de site van de Girard Studiekring, waarvoor ik me vele jaren heb mogen inzetten.

In Nederland en België hebben Sonja Pos, Nancy Hoogsteder en Gwennie Debergh in hun dissertaties de literaire inzichten van Girard gebruikt voor hun analyse van respectievelijk W.F. Hermans, Franz Kafka en Hugo Claus. Artikelen in die geest over Joost van den Vondel, Frans Kellendonk, A.F. Th. van der Heijden, Gerrit Komrij en Virginia Woolf verschenen van de hand van respectievelijk Willem-Jan Otten, Gerda van de Haar, Wilbert Smulders en Guido van Heeswijck. Schrijvers als Arnon Grunberg, Tommy Wieringa en Connie Palmen weten zich aan hem schatplichtig. In de Verenigde Staten was een van Girards eerste studenten de Joodse Sandor Goodhart. Hij schreef bij hem een scriptie over *Oedipus rex* en legde naderhand relaties tussen de Joodse traditie en de mimetische theorie, wat volgens hem goed mogelijk is zonder Girards persoonlijke onderschrijving van het christelijke geloof. Ook de voormalige opperrabbin in Engeland, Jonathan Sacks, was van Girard onder de indruk toen hij in zijn studie over religie en geweld (2015) diens theorie gebruikte bij zijn analyse van *sibling rivalry* in passages uit het boek Genesis.

Toen hij in 2005 in de *Académie française* werd gekozen, schreef

de inmiddels overleden boekenpresentator Wim Brands op zijn VPRO-blog: 'Een verademing toch zo'n man, die grenzen overschrijdt...' In biografieën van Girard is geregeld de vraag opgekomen naar de verhouding tussen werk en leven. Wat de thematiek van *De romantische leugen en de romaneske waarheid* aangaat: meer dan dertig jaar na publicatie sprak hij zich daarover uit, in antwoord op vragen die Michel Treguer hem stelde voor het boek *Quand ces choses commenceront* (Girard 1994: 191 e.v.). De bekerings van de auteurs in zijn eerste studie bracht Girard daar in verband met het soort religieuze ervaring dat hij zelf had meegemaakt toen hij in het voorjaar van 1959 gedesoriënteerd raakte en zich op Pasen herboren voelde. 'Uiteindelijk begreep ik,' schreef hij over die periode, 'een ervaring te ondergaan van het type dat ik aan het beschrijven was.'

Eenentwintigste eeuw

in onze tijd is de praktijk van mimetisch verlangen bij uitstek op sociale media te signaleren, waar idolen en influencers zich als model presenteren en aangeven hoe je eruit moet zien, welke kleren je draagt om 'jezelf te zijn', hoe je je beweegt – en welke mening je hebt. Er worden bubbels gecreëerd, gesloten betekenisgemeenschappen waarin mensen een identiteit zoeken door zich te spiegelen aan elkaar en anderen buiten te sluiten.

De tijd terugvinden is iets inleveren van de eigen trots, leerde Girard van Proust. In zijn laatste grote studie, *Achever Clausewitz*, schrijft hij (2007b: 17) dat 'een zondebok hebben' betekent 'niet weten dat je er een hebt'. Tot het besef komen dat je er een zondebok op nahoudt, betekent hem voorgoed verliezen en jezelf blootstellen aan mimetische conflicten, zonder mogelijke oplossing. In het apocalyptische labyrint van de wereld in de eenentwintigste eeuw krijgen Girards ondergrondse doorgangen in de cultuurgeschiedenis, begonnen bij zijn analyse van literaire werken, nieuwe betekenis.